

rúlis predikályátoc: praedicate super tecta MA: Bibl. IV, 11 — ezek a NySz.-ből.

A *föl*-nek főnévül régebben való nagyobb elterjedtsége mutatja, hogy a határozószóból névszóvá válás — mint más határozószónknál is — a *föl*-nél is már jóval a nyelvtörténeti idő előtt megtörtént. E körülményből pedig önként következik az, hogy megvan már nyelvtörténetünk kezdetén a *föl* főnévből lett *fölött*, *fölül*, *fölé*.

A *föl* határozószónak, noha ablativusi ragos, nyelvemlékeinkben locativusi s ebből fejlődött lativusi értéke van csak, nem pedig ablativusi. Nem mutatható ki a *hátsúl*, *utól*, *keresztül*, *arczél* stb. határozószók ablativusi szerepe sem, holott kétségtelen, hogy ragjuk ablativusi. Erre tehát nem kell sok szót vesztegetnem.

Sőt — úgy gondolom — eleget mondtam már arra a végre is, hogy megokoltuak tarthassam mind a *föl* régibb etymológiájának elvetését, mind ezen kifejtett véleményem főntartását: a *fej* szóból az *-öl* raggal lett a *föl* határozószó, ebből a *föl* névszó s ebből a *fölött*, *fölül*, *fölé*. (Vö. MNy. XI, 417—419.) Mészöly Gedeon.

Bethlen Gábor legújabbban felfedezett levelei.

DR. SZÁDECZKY K. LAJOS 1912 nyarán a trencsénmegyei levéltárakban kutatván, Máriatólgyesen (előbb Dubnicz) az ősi Illésházykastély levéltárában olyan levélsomóra akadt, a mely legnagyobb részt BETHLEN GÁBORNAK ILLÉSHÁZY GÁSPÁRHOZ 1619—29-ben írt leveleit tartalmazza. E leveleket, a melyek azóta ajándékozás útján a M. N. Múzeum tulajdonába jutottak, a M. Tud. Akadémia SZÁDECZKY szerkesztésében kiadta s kiadásának címe: „BETHLEN GÁBOR levelei ILLÉSHÁZY GÁSPÁRHOZ 1619—29. Szerkesztette DR. SZÁDECZKY K. LAJOS, a M. Tud. Akadémia r. tagja. Budapest, 1915“.

A levelek, számszerint 106, azért érdekeltek, mert legnagyobb részük magyar nyelvű s sok köztük a BETHLENTŐL VALÓ. Elolvasásukkal tehát nemcsak az volt a czélom, hogy BETHLEN GÁBOR nemes alakját leveleiből is megismerjem, hanem még inkább az, hogy öregbiteni akartam magyar nyelvtörténeti ismereteimet.

Első czélom elérésében nem csalódtam. A levelek olyan tárgyakról szólnak, a melyekből az olvasó BETHLEN GÁBOR ismert nemes gondolkodását, politikai tapintatát, széles európai látókörét, nemzetének, vallásának, híveinek mélységes és önfeláldozó szeretetét még jobban megismeri. A levelek felfedezésével megerősítő adatokban határozottan gazdagodott a BETHLEN-irodalom.

Másik czélom elérésében azonban nagy csalódás ért. Nem mintha a levelek nyelve akár stílus, akár kifejezőmód tekintetében nem volna eléggé jellemző, eléggé színes. Korántsem. A BETHLEN

GÁBOR-féle magyar levelek jól megfogalmazott, élénken megírt levelek, a melyek olvasásakor nem csak a tárgy, hanem a jól megszerkesztett külső forma is leköti a figyelmet. Nem egyszer találunk bennük közmondást és sok más élénkítő, közvetlenséget jelző dolgot. S e tekintetben elég utalni arra a különbségre, a mely köztük és az itt közölt ILLÉSHÁZY-félék közt van.

Az én reményem az volt, hogy e levelekből gyarapíthatom azon ismereteimet, amelyek a XVII. sz. elei magyar nyelv helyesírására, az interpunctióra, hangtanára, alaktanára vonatkoznak. S ebben a tekintetben csalódtam. A levelek ugyanis nincsenek az eredetibez hiven kiadva, hanem át vannak írva, hogy úgy mondjam: modernizálva. A közlött anyagból azt veszem ki, hogy két főelv vezette SZÁDE CZKY kiadásuknál: a) A tulajdonnevek az eredetiben levő alakjukban meghagyandók, vö. SZÁDE CZKY 112: az *nicsburgi pacificatio*, 45: *Prajner* = Breuner Szigfrid, 9, 77, 78, 80, 83, 120: *Rosomberk(g)* = Rosenberg: Rózsahegy, 34: *Tercziánszki* olv. *Tercsúnszki* = Tersztyánszky Gáspár, 6: *Tiffem Pak*, *Tiffen Pak* = Tieffenbach Rudolf stb. — b) A nem-tulajdonnevek a mai helyesírás és kiejtés szerint írandók.

Nem SZÁDE CZKY az egyedüli, a kinek kiadásából ezt a két főelvet lehet kiolvasni. Sok más történetíró is így adta és adja ki a magyar nyelvű történeti emlékeket. Én azonban e legújabb kiadványon akarom bebizonyítani, hogy azzal az eljárással, hogy régi magyar nyelvű emlékeket a mai helyesírás és kiejtés szerint adnak ki, szakítani kell. Ad oculos akarom demonstrálni, hogy ez az eljárás milyen tévedésekkel van kapcsolatban.

Ennek bizonyítására ideiktatok egy levelet, még pedig az egyik részen úgy, amint SZÁDE CZKY kiadta, a másikon pedig úgy, amint az az eredetiben írva van.

SZÁDE CZKY-kiadás 38. levél:
Gabriel Dei gratia electus Hungariae etc. rex stb.

Spectabilis et magn., fidelis Nobis syncere dilecte, salutem et gratiam nostram.

Kegyelmednek ezelőtt is parancsoltunk volt, hogy semmit nem késsen, az vármegyével együtt jöttessjönne utánunk táborunkban, melyből eddig való késésén csodálkozunk. Hogy azért semmit se késsék, hanem mindjárt jöjjön utánunk, Kgdnek serio parancsoljuk. Ennek előtte mit

Az eredeti (M. N. Múz.): Gabriel DEI gratia Electus Hungariae, Dalmatiae, Croatiae, Sclauoniae &c REX, Transylvaniae Princeps et Siculorum Comes.

Sp[ectabil]is et Mag[n]i[fi]ce fidelis nobis syncerè dilecte, Salutem et gr[at]iam N[ost]ram; Keg[yelme]dnek ez eleöttis paranczioltunk volt, hofi semmit nem kesven az varmegieuel eggiwtt ieötest ieöne utannunk Taborunkban, melybeöl eddigh valo kesesen cziudalkozunk; Hogi azért semmit se kessek, hanem mingiart ieöieön utannunk Keg[yelme]d[ne]k serio parancziollyuk; Ennek felette mitt irion

irjon szombathi gondviselőnk hoppmesterünknek, az levelünkben includált leveléből Kgd megértheti. Az dézsmákat azért Kgd azokban a helyekben rendelt dézsmásinknak dézsmálni megengedje, Kgdnek azt is serio hadjuk és parancsoljuk. Sőt az melyeket megdézsmáltatott volna is, visszaengedje, mert azt meg nem engedjük, hogy azokat Kgd maga számára dézsmáltassa, mert mi nekünk az árenda-pénzre szükségünk nincsen, hanem az dézsmákra. Bene valeat. Cui de cetero gratia nostra regia benigne propensi

Datum ex castris nostris ad oppidum Szempez positis, die 14. Augusti, anno Domini 1621.

Gabriel mp.

A fejedelem saját kezével:

Mi csak az mi számunkra tartozó dézsmákat kívánjuk percipiáltatni, Kegyelmed propria autoritate efféle dolgokban ne inserálja magát, mert nem illendő s nem jó. *Keöszeghi Mártont* mégis alá nem küldé Kegyelmed, kin igen csodálkozunk. Többször nem requiráljuk felőle, de bizonyos legyen benne, különben is aláhozzatjuk. Az vármegye ha ad 22 praesentis mensis nem compareal: absque respectu personarum, az olyaknak jószágok confiscáltatik, valaki nem compareal közülök.

Ha a fentemlített két elv alapján vizsgáljuk meg az itt közölt levelet, azt látjuk, hogy SzÁDECZKY egyiket sem tartotta meg következetesen. Ez természetesen SzÁDECZKY s nem az elv rovására írandó. A tulajdonneveket SzÁDECZKY is általában az eredetiben található alakban közli, ami azonban nem zárja ki, hogy itt-ott az eredetin ne modernizáljon. A fenti levélben is *Keöszeghj* a tulajdonnév, SzÁDECZKY mégis *Keöszeghi*-nek írja át. Ilyen következetlenség kiadásában több is akad, ami természetesen a kiadásnak hátrányára van.

A második elv követésében, abban t. i., hogy a többi magyar szöveget mai helyesírással átírva kell adni, SzÁDECZKY szintén nem következetes. A fent közölt levélben egyszer *dézsmákat* olvas (ered.

Zombathi Gondviselőnk Hopp Mesterünknek ez levelünkben includált leuelebeöl Kegyelmed megértheti; Az Dezmákat azért Kegyelmed azokban az helyekben rendelt Dezmasinknak, dezsmálni megengedje, Kegyelmednek aztis serio hadjuk es paranciollyuk; seött az mellyeket megh Dezmatatot volnais vissza engedje, mert azt meg nem engedgiwk hogi azokat Kegyelmed maga szamara dezsmaltassa; Mert mi nekünk az Arenda penzre szwksegük ninczen hanem az dezmakra; Bene valeat; Cui de Coetero gratia nostra Regia benigne propensi manemus.

Datum ex Castris nostris ad oppidum Szempez positis die 14. Augusti, Anno Domini 1621.

Gabriel m. ppr.

Mj czýak az mj számunkra tartozó dezmákat keuannjuk percipiáltatnj, K[e]gyelmed propria autorjtate effele dolgokban ne ingerallja magát mertnem illendeo s nem Jo. Keoszeghj Martont megjs ala nem kwlde K[e]gyelmed, kjn igen czýudalkozunk; teobszeor nem requiralljuk feleolle, de bizonjos legjen benne kwleombennjs ala hozattjuk. Az Varmegje ha ad 22 p[rae]sen[tis] Men[sis] nem Compareal absqu[e] respectu p[er]sonar[um] az olljaknak Joszagok confiscaltatjk ualakkj nem compareal keozzwleok.

dezmakat), tehát z-vel nyomtatja le a szót, máskor, és pedig többször, *dézmá-t* ír (eredeti: *Dezmakat, Dezmasíknak, dezmalni, dez-mallatot, dezmallassa*), tehát zs-vel olvassa a szót. A következetlenség SZÁDECZKY hibája, neki a szót következetesen, hogy őt vád ne érhesse, zs-vel kellett volna lenyomatni, mert ez a mai irodalmi alak. De szabad-e egy XVII. század elei magyar szöveg *dezma* írott alakját *dézsma* alakban kiadni? Ha mi a *dézsma* szó különféle hangalakjait időrendi egymásutánba állítjuk, azt fogjuk látni, hogy a szó legrégebb alakja: *dészma*, ebből lett *děžma*, majd *dézma*; *dézma* a szó hangalakja még ma is a nyelv egy részében (l. CzF. szerint a Tisza vidékén). A *dézsma* alak alig száz esztendő, az első szótári adat reá 1808-ból (l. SI.), illetőleg 1833-ból (Kr.) van, s a népnyelv ez alakot főleg Dunántúl használja (l. CzF.). Minthogy már most kétségtelenül be tudjuk bizonyítani, hogy a *dézsma* hangalak alig százéves, ellenben BETHLEN maga, s az ő idejében minden magyar ember *děžma* és *dézma* alakban mondta a szót, kérdem, szabad-e a történetíróknak ezt a szót, kora ellenére, *dézsma* alakban kiadni. Szerintem nem szabad. S ha mégis megteszik, ez eljárásukkal nemcsak a nyelvtörténetnek, hanem a kiadott emlékek történeti hitelének is ártanak. A *dézsma* alakban való kiadás tehát a nyelv történetének a meghamisítása. S a *dézsma* ∞ *děžma*-eset természetesen nem az egyedüli a fenti levélben közölt adatok közt. BETHLEN leveléből az következik, hogy ő *jöne* (: *ieöne*), *jöjön* (: *ieioieön*), *jötest* (: *ieotest*) alakban mondta a *jönni* ige itt közölt alakjait. Kérdem, mi jogon meri a történetíró a *ieöne*, *ieioieön*, *ieötest* alakokat — összes nyelvtörténeti ismereteink ellenére — *jönne*, *jöjjön*, *jöttest* alakban meghamisítani. A fenti levélből az következik, hogy a levél írója így beszélt: *egygyütt* (írva: *eggiütt*), *utánunk* (írva kétszer; *utannunk*), *közülök* (írva: *keozzuleok*), *külömbennis* (írva: *kuleombennjs*), *felölle* (írva: *feleolle*), *melyyeket*, *olylyaknak* (írva: *mellyeket*, *olljaknak*) stb. Szabad-e a levél jellemző nyelvi tulajdonságai közül éppen azokat figyelmen kívül hagyni, a melyek mai nyelvjárástörténeti tekintetben olyan fontosak s *együtt*, *utánunk*, *közülök*, *külömben is*, *felölle*, *melyeket*, *olyaknak* stb. alakban lenyomatni? Hát ahhoz mit szólunk, hogy a levél *czjudalkozunk*, *czjudalkozunk*, *az helyekben* szavait SZÁDECZKY egyszerűen így változtatja meg: *csodálkozunk*, *a helyekben*. Szükség volt-e arra, hogy az u-t o-ra, az a-t a-ra változtassa a kiadó?

Csak egy levélről volt eddig szó, s csak ezt vizsgáltam, vajjon hangtani, alaktani tekintetben helyeselhető-e az átírás. Vehetnék persze más levelet is; kérdezhetném azt, szabad-e egy *é-ző* levelet egyszer *é*-vel, máskor *é*-vel kiadni (vö. az 55. levelet: eredetiben: Az Vr Isten *Fölsíged* . . . *Azirth* . . . az hatalmas *Istenirth*, kiadás: Az Úristen *Fölséged* . . . *Azirt* . . . az hatalmas *Istenirt*), de a fenti egy levél részletes összehasonlításából az derül ki, hogy a

„mai alakban való“ átírás híján van minden történeti érzéknek. BETHLEN idejében hang- és alaktani tekintetben is magyarul kissé másképp beszéltek az emberek, mint ma. S ez az akkori irodalmi és köznyelvre is áll. Mi jögon merem én a mai irodalmi nyelv alakjait átültetni a XVII. század legelejének az írott emlékébe? Hamisítani akarok?

Helyesírási tekintetben is hibás a régi magyar szövegeket mai helyesírási elvek szerint kiadni. Igaz, ebben sem következetes SZÁDECZKY, mert mint a fenti levél bizonyítja, egyszer *szombathi*-t (eredetiben *Zombathi*), *compareal*-t (eredetiben *Compareal*) stb. nyomtat le, máskor a *-h*-t elhagyja (vö. az 55. levélből *Azirt* az eredetiben: *Azirth* l. fentebb; az itt idézett levélben vö. a *megh* ∞ *meg*-et is), a latin eredetű szóban meg a meunységet egyszer megjelöli, máskor meg nem (vö. *compareál* ered. *compareal*). Ez azonban SZÁDECZKY egyéni gondatlansága, a melyről alább még szólunk. Egyelőre csak arról szólunk, helyes-e a régi magyar emlékek magyar szövegét mai helyesírással kiadni. Előre kell bocsátanom azt, hogy sokszor igen nehéz eldönteni, mi a régi szövegekben írássajátság, s mi a hangzás. Hogy pl. miért írták magyarul a *-t*-t, *g*-t *th*-val, *gh*-val, mai napig sincs eldöntve. Áll ez különösen a *th*-val írt mai *t*-re. A fenti levélben is találunk *Zombathi*, *edđigh*, *megh* írott alakokat. Én nem tudok arra felelni, hogy mi ezekben a *h*. Egyszerű írássajátság-e vagy pedig valamilyen hangzás. Nem tanácsosabb-e ily esetben is az eredetit híven megtartani?

Ne feledjük azonban, hogy még akkor is, ha egy jegy pusztán írássajátság, s látszólag minden nyelvtörténeti kár nélkül írható át a mai jeggyel, még akkor is a tudományos érdek azt követeli, hogy az eredetihez híven ragaszkodjunk. A fenti levélben a *cs* hangot *cz*-i, *czj*-vel találjuk írva (vö. *parancziol*-, *czudalkozunk*, *czj*ak), s SZÁDECZKY *cs*-vel írta át. Ha mi összeállítjuk, hogy a különböző korokban a magyar szavak *cs* hangját hogyan írták, azt fogjuk találni, hogy legrégebben *ce*-vel, később *ch*-val, majd *cz*-vel (*chi*, *chy* ∞ *cz*i, *czy* változatokkal is), *L*-vel, *ts*-sel. E jeleknek bizonyos korhatároló értékük van. A *cs* jegy, melyet KOMÁROMI CSIPKÉS, majd PERESZLÉNYI nyelvtana használ először írásjeggyül, csak 1771 óta válik általánossá (l. MNy. IV, 328). Ha tehát egy magyar szöveg keltezetlen, kora megállapításához a *cs* hang mikénti jelölése fontos útmutató lehet.

A helyesírás, s ezen belül a szünetjelek, a hosszúságot jelölő jegy, az összetett szavak írása történetének tanulmányozhatása is megköveteli, hogy az eredetit minél hívebben adjuk ki. A fenti levél szerint pl. nem tudhatjuk, vajjon BETHLEN idejében az összetett szavakat mikor, hogyan írták. SZÁDECZKY pl. azt, a mi az eredetiben *Arenda penzre* alakban van írva, így nyomtatja le: *árenda-pénzre*.

Az eddigiekben azt igyekeztem bizonyítani, hogy a magyar tudomány érdeke, hogy a magyar nyelvű emlékeket — írottakat és nyomtatottakat egyaránt —, bármely korból származzanak is és bármilyen legyen is a tartalmuk, mindenkor az eredetihez híven kell kiadni.

Befejezésül még néhány szót kell hogy szóljak SZÁDECZKY művéről.

Azt már láttuk, hogy SZÁDECZKY a kiadás körüli elvek követésében következetlen. A fent közölt levél azonban mindenkit meggyőzhet arról, hogy a kiadás gondatlan is. A fenti levélben pl. ez van: *kesven olv. késvén, Ennek felette, ingerallja olv. ingeráll'a* s SZÁDECZKY ezt így nyomatja le: *késsen, Ennek előtte, inserálja*. Az eredetiben ott van: *propensi manemus*, s SZÁDECZKY a *manemus*-t kihagyja. Mindezek a hibák egyetlen egy levélben fordulnak elő, s még ez egy levél kiadásának valamennyi hibáját nem is soroltam fel. Milyen lehet a többi! Mondhatom, hogy a kiadás olyan gondatlan, hogy sokszor a legképtelenebb hibák fordulnak elő. Ilyen képtelenség van pl. a 105. levélben is, ahol SZÁDECZKY szerint ez van: „parancsolja meg gondviselőjének, hogy ha kívántatik, vagy két hintót jó hat lóval magok alá, és *egyek-mások* alá furmanszekeret más rend lovakkal adjanak; avagy ha magoknak elég szekerek lenne, csak azok eleibe adjanak lovakat és *egyek-mások* alá furman szekeret, lovakat“. Nagyon szerettem volna tudni, mi az az *egyek-mások*, s íme az eredetiben egészen érthető szót találtam, a mint következik: „paranchollia megh gonduseleöienek, hofi ha keuantatik, uagi két hintott io hatt hatt loual magok alá, es *eggiet masok* ala furman szekeret mas rend louakal adgianak: auagi ha magoknak elegh szekerek lenne, chak azok eleibe adgianak louakat, es *eggiet masok* ala furman szekeret louakat . . .“

A gondatlan kiadásban gondatlanok a jegyzetek is. SZÁDECZKY ugyanis a levelekhez ott, a hol szerinte szükség volt rá, jegyzeteket is írt. E jegyzetek sem készültek elég gonddal, sőt van köztük olyan is, a mely egyenesen tájékoztatlanságra vall. BETHLEN ugyanis egyik levelében azt írja ILLÉSHÁZYNAK, hogy „az *oláhság*ot ha maga mellé kapcsolhatja (sic!, értsd ILLÉSHÁZY), sok városokat fog meg hódoltat-hatni“ (l. kiadás 62. lapját). Az *oláhság* szóhoz SZÁDECZKY ezt a jegyzetet fűzi: „Az *oláhság* alatt bizonyára itt is, mint már fennebb is egyszer, a tótságot érti“. E jegyzetre először is azt mondhatjuk, hogy helytelen dolgot állít, mikor azt mondja, hogy az *oláhság* szó a 62. lapig már egyszer előfordult; az *oláhság* szó Sz. e művében másutt elő nem fordul, s az *oláh* is csak egyszer *olá* alakban a 86. lapon. De nagyfokú bátorság kell hozzá, hogy valaki BETHLEN GÁBORRÓL elhiggye, hogy ne ismerte volna a *tót* szót, ne tudta volna, hogy más az *oláh*, más a *tót*. Ha azonban Sz. gondosabban olvassa el e levelet, látni fogja, hogy e levélben a morvaországi ZEROTIN

grófról van szó, a kit a levél *Mezericzzy úr*-nak nevez, s a kiról a 68. lapon levő levél így emlékszik meg: „Az mezericzki úr iffjú SEROTHINCZKY bizonyos számú vadász embereket és ezek között egy lótanitót is, az mi szolgálatunkra Morvából hívat ki“ (sic?). Tudjuk pedig, hogy gróf ZEROTIN a morvaországi *Oláh-Meziríct* ura volt, a melynek cseh neve *Valášké Meziríct*, német neve pedig *Wallachisch-Meseritsch*. A morvaországi *Meziríct*, továbbá *Rožnov, Vsetín* (l. BARTOŠ, *Dialekt. mor. I, 59.*) s néhány más itt fekvő község lakosait, bár morva-cseh nyelven beszélnek, *valási* (több. nom., egyes nom. *valach*)-k-nak: *oláhoknak* hívják s az a tudományos hit róluk, hogy régi (X, XI. századi?), nyelve vesztett oláh bevándorlók. Úgy tudom, hogy PALACKÝ, — a nagy történetíró, szintén közülök valónak mondta magát. Ezekről a csehül beszélő *oláhokról* van szó e levélben, s a mint látjuk, nem BETHLEN GÁBOR volt a rosszul tájékozott.

De be is fejezem mondanivalóimat. Nem az volt a czéлом, hogy SZÁDECZKY kiadásának a megbízhatatlanságát, felületességét, pongyolaságát bebizonyítsam, hanem az, hogy az ő műve kapcsán kimutassam, hogy bármely korbéli magyar szöveget az eredetihez hiven kell kiadni, csak ezzel használtunk igazán a magyar tudománynak.

MELICH JÁNOS.

Csarnok.

A *csarnok* szó, bármilyen szlávosan hangzik is, mindeddig ismeretlen eredetű szavaink közé tartozik. Én sem tudom magyarázatát adni, csak egy ötletet vetek fel, a mely, azt hiszem, helyes nyomra vezet.

Az első adatot CALEPINUSnál találjuk; egyik magyar értelmezője az *amphiteatrum*ot így írja körül: „*Iaték nízésre valo hely, kerek graditsos tsarnok*“. Megtaláljuk ugyanezt az értelmezést MOLNÁR ALBERT latin-magyar részében is (1604, *amphitheatrum* a.): „*Iatéc néző hely, kerek graditsos tsarnoc*“. A magyar-latin részben két alakváltozata is van: „*czarnok, Porticus, Theatrum, Atrium*“ és „*czornoc, Porticus, Theatrum*“. Ez utóbbi két adatot átveszi PPM. is (1708., 236., 240. l.), de a l.-m. részben a *csarnok* szó már nem fordul elő (az *amphitheatrum* nála már csak „*Kerek játék néző hely*“). MA. 1708, PP. 1767 német értelmezése: ein bedeckter gang, laube, schauplatz; ADÁMINÁL, a ki jórészt MA. 1708. után dolgozott (vö. BALL. A. I, 81.): „gallerie, gang“. A felsorolt szótárakon kívül a *csarnok* szót csak egy régi írónk használja, t. i. ZRINYI Szigeti Veszedeelmében *amphitheatrum* értelemben (XV. é. 83—4. v.): „Amfiteatrumban így láthattál Bikát | Az ki az főenyben köszörüllí szaruát | Mely kapál *charnokon* (a kéziratban: *czarnokon*) s fua az főenyet“. ZRINYI adatát már HELMECZI